

Israël en Hamas

Drie vragen over het huidige conflict

Luk Sanders¹

Het Studiecentrum voor Veiligheid en Defensie (SCVD) van het Koninklijk Hoger Instituut voor Defensie publiceert sporadisch korte analyses van actuele thema's in zijn reeks van e-Notes. Deze reeks en andere publicaties zijn beschikbaar op onze website www.rhid.be

De eerste gewelddadige botsingen tussen Arabieren en joodse immigranten in Palestina dateren van het Nebi Musa-incident te Jeruzalem in 1920. Sindsdien is er nooit echt vrede geweest, maar een open oorlog is niet permanent aanwezig. Regelmatig zijn er wel gewelduitbarstingen; momenteel beleven we de derde in vijf jaar tijd.

In vergelijking met de botsingen van de afgelopen jaren, lijkt het echter dit keer allemaal complexer te zijn. De internationale gemeenschap kijkt machteloos toe en ten minste drie vragen houden haar bezig. Waarom gebruikt Israël disproportioneel geweld? Waarom lijkt Hamas zijn eigen ruiten in te slaan

door Israël te blijven provoceren en aldus de Palestijnen bloot te stellen aan dat geweld? En waarom lijkt het dit keer zo moeilijk om het geweld te stoppen? In deze e-Note zal worden getracht een antwoord te geven op die drie vragen.

Israëls disproportionele geweld

Het actuele opbod van geweld in de regio leek te beginnen met de ontvoering van en moord op drie Israëlische tieners. Ofschoon men altijd ook wel een eerder incident van de andere partij kan invoeren, weet iedereen in de regio dat Israël staalhard terugslaat bij dat soort incidenten, vaak oogt dat disproportioneel. Waarom?

Door de geschiedenis heen werden altijd wel ergens joodse gemeenschappen bedreigd in hun bestaan. Dit bracht de eerste zionisten in de negentiende eeuw tot de overtuiging dat joden zich enkel kunnen

¹ Vorser bij het Studiecentrum voor Veiligheid en Defensie (SCVD) van het Koninklijk Hoger Instituut voor Defensie (KHID). De in dit artikel geuite standpunten vallen uitsluitend onder de verantwoordelijkheid van de auteur en geven niet noodzakelijkerwijs de standpunten en het beleid van het Ministerie van Landsverdediging of van het Koninklijk Hoger Instituut voor Defensie weer.

verdedigen als ze een eigen staat hebben. Maar het ergste moest toen nog komen. Het was kort na de Holocaust dat het moderne Israël werd opgericht. Aldus werd een nieuw tijdperk ingeluid voor het joodse volk, ook al begon het niet rimpelloos. Daags na zijn onafhankelijkheid werd Israël aangevallen door de legers van onder meer Egypte, Syrië, Irak, Jordanië en Libanon. En, net als tijdens de Diaspora waren de joden andermaal in een sterke numerieke minderheid. Wat is een proportionele reactie, wanneer men extreem ondervertegenwoordigd is in een uitgestrekte regio die je land van de kaart wil vegen? Israël heeft zo veel vijanden. Wat als die allemaal zo af en toe eens een aanslag pleegden?

Het trauma van negentien eeuwen van vervolging tijdens de Diaspora in combinatie met de daaropvolgende vreugde een eigen staat te bezitten, creëerde een historisch keerpunt in de wijze waarop joden – in het bijzonder Israëliische joden – reageren op het geweld waaraan ze altijd onderhevig zijn geweest. Eeuwenlang ondergingen de joden hun vervolging op een opvallend vreedzame wijze, met nauwelijks voorbeelden van enige vergelding. Maar bij de oprichting van de joodse staat leek het alsof zij van het ene uiterste in het andere vielen. Het was een van de genererende feiten van de Israëliische spirit dat zij zich voortaan zouden verdedigen, tot elke prijs, ongeacht de proportie. Onder geen beding wilden de Israëliische joden hun eeuwenoude droom van een eigen staat opnieuw verliezen. Een andere gedachte die al snel opdook in het jonge Israël was dat zijn Arabische vijanden honderd oorlogen kunnen verliezen zonder te verdwijnen, maar zodra Israël één oorlog zou verliezen, zou het van de kaart worden geveegd. Terecht of niet, maar veel Israëli's zijn sterk doordrongen van die gedachte, die eens te meer het begrip proportionaliteit compliceert.

Er is tevens een geografisch argument. Vandaag leven de meeste Israëli's geconcentreerd in een landstrook tussen de Jordaan en de Middellandse Zee die nauwelijks 40 tot 60 kilometer breed is. Maar aanvankelijk was die strook op heel wat plaatsen nog veel smaller doordat daar ook nog een groot Palestijns gebied in lag (de Westbank) van waaruit Israël ook kon belaagd worden. Kortom, het land heeft geen strategische diepte, waardoor elke bedreiging binnen de eigen grenzen als existentieel wordt beschouwd. Dat was overigens een belangrijke reden waarom Israël destijds zo happig was om de Westbank en de Golanhoogte (en zelfs het Suezkanaal) in te nemen. De Jordaan vormde een welkome antitankgracht tegen Jordanië en de Golan beschermde Israël tegen Syrië. Na de inname van die natuurlijke grenzen was een grondoffensief vanuit die landen feitelijk onmogelijk geworden. Daarom ook heeft Israël zijn oorlogen altijd proberen te beslechten buiten zijn grenzen en het massaal afvuren van raketten zo diep in die kleine landstrook is iets wat Israël nooit eerder overkwam.

Er is bovendien een cultureel-religieuze verklaring waarom Israël zo hard terugslaat op elke bedreiging. Ze lijkt voor vele buitenstaanders irrelevant, maar speelt de facto een rol. De joodse religie en cultuur zijn "aardser" dan de islam, waardoor – heel algemeen genomen – het aardse leven door een jood hoger wordt ingeschat dan door een moslim. In de Thora (het oudste en heiligste boek van de joden) is zelfs geen sprake van een hiernamaals. Heel wat islamitische doctrines stellen integendeel het aardse leven bijna voor als een irritante wachtkamer voor het hemelse leven en, zoals bekend, mogen islamitische martelaren zich verheugen in tot de fantasie sprekende beloningen in het paradijs. Daarom is voor joden elk verlies in eigen midden een ramp zonder meer. De hele Holocaustcultus binnen het Jodendom heeft niets van doen met martelaarschap voor een goede zaak, het is de intense herdenking van een volstrekt zinloze massamoord die zich onder geen beding mag herhalen. Het kan geen verschoningsgrond vormen voor een lichtzinnige omgang met mensenlevens, maar feit is dat, algemeen genomen, een Hamasstrijder minder geeft om zijn eigen leven dan een Israëliische soldaat. Dat uit zich bijvoorbeeld in de

gevechtsprocedures van de Israeli Defence Forces. Zo worden extreme middelen ingezet om het verlies aan eigen manschappen maximaal te beperken² en de militaire leiders zijn nadrukkelijk zichtbaar aanwezig voor de strijders in de frontlinies. Door zelf ook bloot te staan aan oorlogsgevaar, blijven die leiders zich steeds bewust van de gevaren waaraan ze hun manschappen blootstellen. Daartegenover staat een hele cultus van verheerlijking van het martelaarschap langs radicaalislamitische kant.

Tot slot is er ook een recentere verklaring voor Israël's excessieve inzet van geweld. Jarenlang stond premier Benjamin Netanyahu bekend als een havik, maar sinds enige tijd staat hij onder druk van zijn nog radicalere coalitiepartners Israël Ons Huis (*Jisrael Beeténoe*) en Het Joodse Huis (*HaBajiet HaJehodie*) om harder uit te halen tegen de Palestijnen dan hij zelf wilde.

Niettemin, als we kijken hoe dramatisch veel meer Palestijnse slachtoffers er zijn dan Israëlische³, dan vraagt men zich af hoe lang de joodse staat zich nog in die slachtofferrol kan blijven hullen. En voor wat de strategische diepte betreft, is er intussen alvast een duurzame vrede met Egypte en Jordanië. Men kan zich ook de vraag stellen of die agressieve opstelling van Israël ook op lange termijn zijn eigen veiligheidsbelangen dient. Het was immers precies door de teruggave aan Egypte van de Sinaï dat Israël tot een duurzame vrede kwam met dat land (ook al heeft Hamas een heel netwerk van tunnels gegraven aan die grens). Dit soort vragen zijn moeilijker te beantwoorden dan de meeste Europeanen denken, maar wellicht zijn ze ook belangrijker om te overwegen dan menig Israëli denkt.

Hamas onder druk

Meteen na de moord op de drie Israëlische burgers wees Netanyahu Hamas aan als de onbetwiste dader. Hoewel de organisatie meteen alle verantwoordelijkheid afwees, waren haar aanhangers wel snel om de ontvoering toe te juichen. Muhammad Nazal van het politieke bureau van Hamas noemde het op televisie zelfs een heldendaad. Hamas verspreidde eerder al filmpjes waarin de ontvoering van Israël's werd aangemoedigd en meteen stond een gigantisch rakettenarsenaal paraat om Israël's vergelding terug van replek te dienen. Uiteindelijk heeft Saleh a-Arour, een Hamasgetrouwe die al 37 jaar in ballingschap leeft in Turkije, ook wel enige betrokkenheid toegegeven. We zullen misschien nooit volledige duidelijkheid krijgen over alle details van deze zaak, maar haast iedere Palestijn heeft al te veel geleden onder eerdere vergeldingsacties om te veronderstellen dat die moordaanslag uit de lucht kwam gevallen. Hamas heeft hoe dan ook meteen een hoofdrol opgenomen in de afhandeling van die kwestie, ook al wisten zijn aanhangers dat ze niet over de middelen beschikken om Israël op het slagveld te verslaan en hoe onverbiddelijk Israël zou reageren op de rakettenregen die ze hebben ontketend. Bovendien is het onthutsend vast te stellen hoe vastberaden Hamas blijft doorgaan, zelfs na honderden onschuldige Palestijnse doden door Israëlische vergeldingsacties.

Om Hamas' houding in dit conflict te kunnen begrijpen, dient men zich te realiseren hoeveel klappen deze organisatie kreeg te verwerken in de afgelopen jaren. De aanhangers hebben weliswaar nog steeds

² In 2011 sloot de regering van premier Netanyahu een overeenkomst af met Hamas om 1027 (!) Palestijnse gevangenen te ruilen voor slechts één Israëlische gijzelaar, namelijk de ontvoerde reservekorporaal Gilad Shalit. Eerder had de regering al 19 Palestijnse gevangenen vrijgelaten, enkel om een video-opname te kunnen zien, waaruit bleek dat Gilad nog in leven was. In 2006 ondernam Israël ook al een zwaar oorlogsoffensief in Zuid-Libanon, met als inzet de vrijlating van slechts twee Israëlische soldaten.

³ Volgens een *situation report* van 28 augustus 2014 van de *United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs* verloren 2104 Palestijnen het leven (waarvan 1.462 burgers en 495 kinderen) en 69 Israëli's (waarvan vier burgers).

een meerderheid in de Palestijnse Wetgevende Raad (76 van de 132 zetels), maar de laatste verkiezingen dateren al van 2006, dus zelfs nog van lang voor het uitbreken van de Arabische Lente. Sindsdien is er zo veel veranderd in het nadeel van Hamas dat de organisatie kreeg te kampen met een probleem van relevantie. Met de actuele gevechten tegen Israël willen de aanhangers van Hamas een beeld creëren dat al wie de Palestijnse zaak wil steunen, nog altijd *hen* moet steunen.

Deze organisatie had lang zijn hoofdkwartier in Damascus en het Syrisch Ba'ath-regime was zijn belangrijkste wapenleverancier. Maar sinds de burgeroorlog in dat land heeft iedereen daar zelf alle beschikbare wapens nodig. Bovendien zijn de religieuze verschillen tussen Hamas en het Syrische regime enkel maar toegenomen door die oorlog. De facto is Hamas een vertakking van de Moslimbroeders en na de uitschakeling van deze organisatie in buurland Egypte, verloor Hamas ook daar een cruciaal steunpunt op financieel, logistiek en organisatorisch vlak. Jarenlang stortte de sjiiitische theocratie van Iran maandelijks een slordige 20 miljoen dollar op de rekening van de soenitische organisatie Hamas. De gemeenschappelijke aversie van Israël oversteeg die religieuze tegenstelling. Maar de Iraniërs hebben ook die geldkraan dichtgedraaid, omdat Hamas in Syrië de soennitische rebellen steunde en Iran de alawitische Bashar al-Assad en zijn sjiiitische achterban. Nochtans is dat het soort van allianties dat de aanhangers van Hamas momenteel beogen met hun raketaanvallen; zij willen een kader scheppen waarin het vanzelfsprekend wordt dat al wie bereid is te investeren in de vernietiging van Israël, in *hen* moet investeren.

Tot overmaat van ramp werd het netwerk van tunnels tussen Gaza en Egypte ook grotendeels opgerold. Langs daar kwamen wapens binnen, maar ook levensmiddelen voor de Palestijnse bevolking, waarop Hamas belastingen hief. Van bij hun oprichting in 1928 hebben de Moslimbroeders overigens een strategie gehanteerd van enerzijds gewapend verzet, maar anderzijds ook van efficiënte liefdadigheid. Historisch gezien hebben zowel Hamas als de Moslimbroeders grotendeels daaraan hun populariteit te danken. Door de financiële drooglegging van Hamas, bleef echter nog maar weinig geld over voor liefdadigheid, waardoor Hamas' populariteit tot een dieptepunt zakte.

Het enige dat Hamas nog rest is een massa raketten. Sommigen daarvan werden gefabriceerd in Palestijnse garages, terwijl het zwaardere materiaal afkomstig is uit Syrië en Iran. Volgens schattingen van de Israëlische inlichtingendiensten hadden ze bij aanvang van het conflict ongeveer 10.000. Daarmee probeert Hamas Israëls befaamde IJzeren Koepel te tarten. Naar schatting werd tot nu toe nog geen 20% van het arsenaal afgevuurd en de genoemde veiligheidsdiensten hebben geen idee waar zich de gevaarlijkste langeafstandsraketten bevinden.

Tot slot is er nog een tegenslag die Hamas tracht te vermijden. Deze organisatie is groot geworden, doordat zij de rol van de Palestijnse Bevrijdingsorganisatie (de voorloper van het eerder gematigde Fatah) heeft overgenomen toen die laatste organisatie zichzelf heeft "besmet" door overeenkomsten te sluiten met Israël die weinig tastbaars opleverde aan de Palestijnse burgers.⁴ Radicale organisaties die groot worden, komen na verloop van tijd onder sterke diplomatieke druk te staan om compromissen te sluiten die niet altijd op succes kunnen rekenen bij hun brede achterban. Desgevallend staan al snel andere en radicalere organisaties klaar om die rol van compromisloze vrijheidsstrijder over te nemen. Wat als de Islamitische Staat zich zou moeien in het conflict? Het afvuren van raketten is voor Hamas overigens een

⁴ De eerste zelfmoordaanslag van Hamas vond plaats in april 1993, dus tijdens de besprekingen die later hebben geleid tot de Oslo-akkoorden die de PLO afsloot met de Israëlische regering en die Hamas scherp heeft veroordeeld.

middel om zijn ideologische tegenstelling met Fatah – zijn belangrijkste politieke tegenstrever – te benadrukken.

Waarom lijkt het huidige conflict niet te stoppen?

Veruit het grootste slachtoffer in dit conflict is natuurlijk het Palestijnse volk, en in veel geringere mate ook het Israëliësch volk en dit ter wille van de politieke strategieën van zowel Hamas als de Israëliësch regering. Toch steunen heel wat Palestijnen en Israëliërs hun respectieve autoriteiten. Dat oogt onmenselijk, maar het blijkt ook des mensen te zijn om veel redelijkheid uit het oog te verliezen bij een dermate gespannen leefsituatie die al decennialang aanhoudt. Heel wat Palestijnen en Israëliërs prefereren een oorlog die ze kennen boven een onduidelijke vrede.

Maar Netanyahu's regering bevindt zich intussen allerm minst in een comfortabele positie. Het land maakt zichzelf mateloos onpopulair bij de internationale publieke opinie door de dagelijkse beelden van onschuldige Palestijnse slachtoffers. Gaza – een van de dichtstbevolkte gebieden ter wereld – kan je niet intensief bombarderen zonder onschuldigen te treffen. Israël verwijt Hamas vrouwen en kinderen te gebruiken als menselijk schild⁵, maar hoe dan ook heeft de organisatie eenvoudigweg niet de mogelijkheid om te opereren vanop een afstand die veilig is voor burgers. Anderzijds heeft Hamas wel doelbewust Israëliësch geweld uitgelokt in Gaza. Israël is daar even doelbewust op ingegaan. Israël wil elke bedreiging uitrukken bij de wortel en, hoewel het land verantwoordelijk blijft voor zijn eigen daden, wil Hamas daaruit garen spinnen om de Palestijnse kwestie op de internationale agenda te houden en zo zelf internationale steun te verwerven. Bijgevolg menen beide partijen te winnen bij de verwoesting van huizen en mensenlevens in Gaza, alleen lijkt niemand te weten hoe daaraan een halt toe te roepen.

Israël meende dat een grondoffensief vereist was, want als men enkel vanuit lucht alle Palestijnse raketten zou willen uitschakelen en tunnels ontmantelen, zouden nog veel meer onschuldigen getroffen worden. Maar op welke schaal dient zo een offensief dan plaats te vinden? Commando raids zouden onvoldoende zijn, terwijl een algemene invasie een enorme verantwoordelijkheid met zich zou meebrengen, evenals een verhoogd risico op eigen slachtoffers en eens te meer veel onschuldige burgerslachtoffers. Bij aanvang van het conflict heeft de Israëliësch overheid zichzelf op de borst geslagen dat zij een definitieve stop zou toebrengen aan de raketaanvallen en dus niet zomaar te gaan voor een bestand van enkele weken. Daarop werd intussen al wel impliciet teruggekomen, maar om werkelijk elke raketbedreiging uit te schakelen, zou men nog veel driester tekeer moeten gaan. Israël heeft hoe dan ook een grondoffensief aangevat dat het onduidelijke midden houdt tussen prikacties en een algemene invasie, maar zonder te weten hoe het nadien uit dat wespennest kan geraken. Intussen heeft Navi Pillay, de Hoge Commissaris voor de Mensenrechten van de VN, opgeroepen tot een onderzoek naar mogelijke oorlogsmisdaden door Israël in de Gazastrook.

Het is nog maar de vraag of de strategieën van Israël en Hamas wel goed doordacht zijn. Want dit keer schijnt niemand dus te weten hoe hieraan een halt toe te roepen. Hamas wil de Palestijnen tonen dat zijn strijd iets heeft opgeleverd voor hen. Uiteraard wil Israël het tegendeel bewijzen, maar het valt moeilijk uit te maken welk voordeel Hamas tot nog toe heeft behaald. Als het nu zonder meer zou instemmen

⁵ Onlangs liet het Israëliësch leger weten een handboek van Hamas bemachtigd te hebben over stadsgevechten, genaamd *Introduction to the City War*. Daarin worden de voordelen van burgerlijke doden geprezen en wordt openlijk toegegeven dat Israël dat tracht te vermijden.

met een bestand, heeft het zo veel verliezen in eigen rangen en zo weinig langs Israëlische zijde dat de organisatie, alle profilering ten spijt, niet veel sterker zou staan dan bij de uitbarsting van het conflict.

Een ander probleem is het tekort aan geloofwaardige onderhandelaars. Amerika heeft de reputatie een bondgenoot te zijn van Israël, maar juist daarom is het een van de enige landen dat nog indruk kan maken als het van Israël toezeggingen vraagt met betrekking tot de Palestijnen. Om politieke redenen is Obama echter niet happig om verzeild te raken in een zoveelste avontuur in het Midden-Oosten. De positie van Washington is dat elk land het recht heeft zich te verdedigen wanneer het onderworpen wordt aan willekeurige raketaanvallen.⁶ Daartoe besliste de Amerikaanse senaat zijn financiële steun aan Israëls IJzeren Koepel te verdubbelen, wat neerkomt op een totaal budget van 251 miljoen dollar voor 2015. Daarmee komt de vrede geen meter dichterbij, maar intussen heeft John Kerry dan toch een diplomatieke trip aangevat in de regio, met weinig ambitie en resultaat.

In Europa hebben figuren als Tony Blair, Laurent Fabius en nog anderen zich aangediend als kandidaat onderhandelaar, maar zowel aan Palestijnse als aan Israëlische kant ontbreekt het Europeanen aan geloofwaardigheid. Europese onderhandelaars hebben in het Midden-Oosten zelden daadkracht getoond (enkel de Noren met de Oslo-akkoorden). Bovendien ligt de oorsprong van het Israëliisch-Palestijns conflict grotendeels in Europa zelf. De Britten hebben destijds in hun mandaatgebied Palestina een zodanig onhandige politiek gevoerd, dat alle kiemen van het huidige conflict al aanwezig waren, toen de Verenigde Naties hun goedkeuring gaven voor de opdeling van Palestina in enkele Arabische en enkele Israëlische delen.⁷ Bovendien is het eufemistisch te stellen dat Europa door de eeuwen heen weinig blijk heeft gegeven van respect ten aanzien van zowel Arabieren als joden. Zowel Israëli's als Palestijnen blijven tot op heden erg gevoelig voor elke vorm van Europese betutteling of veroordeling. Tot slot is het wellicht overbodig te stellen dat de Europese Unie er niet in slaagt om met één duidelijke stem te spreken inzake dit conflict.

Tot grote ergernis van de huidige Egyptische machthebbers slaagden de Moslimbroeders er in 2012, bij een eerdere confrontatie, nog in om (samen met de Verenigde Staten) succesvol te bemiddelen tussen Hamas en Israël, maar die Egyptische onderhandelaars zitten nu achter tralies. De regering van al-Sisi staat nu te springen om diplomatiek te scoren, gezien haar besmeurde imago, en tot nog toe is dat ook de enige efficiënte onderhandelaar geweest. Een belangrijke handicap waarmee dat land echter dient rekening te houden is dat het veel gevraagd is van Hamas om verregaande toegevingen te doen aan de aartsvijand van zijn dierbaarste bondgenoten, de Moslimbroeders. Qatar leek op het eerste gezicht in een betere positie te verkeren om te onderhandelen. Khaled Mashal, de politieke leider van Hamas, verblijft in ballingschap in dat land dat middelen heeft om een vrede af te kopen. Dat land staat ook bekend om zijn even stille als efficiënte diplomatie. Maar hoe ambitieus de Qatarzen ook zijn, wellicht staat dit conflict onvoldoende hoog op hun agenda, aangezien een vredesakkoord met Israël weer nieuwe vijanden voor hen zou kunnen opleveren.

⁶ Volgens het internationaal recht is dit standpunt correct maar eenzijdig, aangezien officiële Amerikaanse bronnen zelden of nooit wijzen op het recht van Palestijnen om zich gewapend te verzetten tegen de bezetting van hun grondgebied. VN-resolutie 33/24 §2 (1978) wees op *the legitimacy of the struggle of peoples for independence, territorial integrity, national unity and liberation from (...) foreign occupation by all available means, particularly armed struggle*. En resolutie 3246 (1974) *strongly condemns all Governments which do not recognize the right to self-determination and independence of peoples under colonial and foreign domination (...), notably (...) the Palestinian people*.

⁷ Destijds aanvaardde Israël het initiële verdelingsplan en de voltallige Arabische wereld verwierp het.

Maar hoe kan er dan een halt worden toegeroepen aan het huidige conflict? Zowel Israël als Hamas zijn het intussen beu geworden om elke uitbarsting van geweld af te sluiten met een pyrrusoverwinning die er dan in bestaat dat Hamas zich weer eens wat relevant heeft getoond als vertegenwoordiger van de Palestijnse kwestie en dat Israël weer een jaartje van onzekere vrede heeft afgedwongen. Maar alle betrokken partijen lijden momenteel aan “vredesmoetheid”. Beiden willen dit keer definitief afrekenen met hun tegenstanders en niet andermaal eindigen in een toestand die nauwelijks verschilt van hoe het was bij de aanvang van de gevechten. En wachten tot wanneer Hamas al zijn raketten heeft verschoten, kan nog lang duren.

Gezien de hardnekkigheid van beide partijen, evenals het gebrek aan krachtige onderhandelaars en geloofwaardige alternatieven, lijkt er maar één uitstapscenario over te blijven, namelijk hetzelfde als dat van vele voorgaanden: veel verliezen in beide kampen, maar toch ook voor ieder een kleine pyrrusoverwinning. Het is vooral wachten tot wanneer de oorlogsmoetheid groter wordt dan de vredesmoetheid.

In het Midden-Oosten loert het cynisme om de hoek, overal en altijd.

Eventuele commentaar of opmerkingen zijn welkom op het volgende e-mailadres: irsd-cesd-scvd@mil.be.

*Andere publicaties van het Studiecentrum voor Veiligheid en Defensie kunnen worden gedownload op **onze website**.*

www.rhid.be